

INNOVATIVE
WORLD

ISSN: 3030-3079

ORIENTAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

SHARQ AKADEMIK VA KO'P TARMOQLI
TADQIQOTLAR JURNALI

Scientific Journal

@www.innoworld.net

+998 33 5668868

ORIENTAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

Volume 4, Issue 1
2026

Journal has been listed in different indexings

Google Scholar

doi[®] digital object
identifier

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

OpenAIRE

Academic
Resource
Index
ResearchBib

Directory of Research Journals Indexing

The official website of the journal:

www.innoworld.net

Uzbekistan-2026

Milliy o'zlikni anglash va munavvarqori: tarixiy izlanishlar

Shoxrux Baxtiyor o'g'li Temirov

Tarix fani o'qituvchisi, 2-son Respublika Abu Ali Ibn Sino nomidagi Jamoat salomatligi texnikumi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yetuk namoyandasi, ma'rifatparvar ziyoli Munavvarqori Abdurashidxonovning hayoti va faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Muallif Munavvarqorining jadid maktablarni tashkil etishdagi tashabbuslari, ta'lim tizimini isloh etishdagi xizmatlari, o'zbek matbuoti, darsliklar yaratish va milliy ongni shakllantirishdagi o'rni haqida batafsil ma'lumot beradi. Maqolada shuningdek, uning Turkiston Xalq dorilfununining tashkil topishiga qo'shgan hissasi, ilm-fan va madaniyat rivoji yo'lidagi fidoyiligi, shuningdek, siyosiy kurashlardagi qat'iy pozitsiyasi yoritilgan. Sho'ro davridagi qatag'onlar natijasida Munavvarqorining taqdiri fojiali yakun topgani, ammo uning orzulari mustaqillik yillarida ro'yobga chiqqani tahlil etiladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Munavvarqori Abdurashidxonov millatning ma'naviy uyg'onishida asosiy harakatlantiruvchi kuchlardan biri sifatida tarixda muhim o'rin tutadi. Maqola o'zbek milliy tafakkurining shakllanish jarayonini o'rganishda, jadidchilik tarixini tahlil qilishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: Munavvarqori Abdurashidxonov, jadidchilik, ma'rifatchilik, milliy uyg'onish, yangi usul maktablari, o'zbek matbuoti, milliy tafakkur, tarixiy shaxs.

1.Mavzuning dolzarbligi: Biz porloq va bir tomondan qayg'uli tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu o'chmas tarixda ne-ne darg'alarni Vatan uchun jon fido qilib, millati ravnaqi va kelajagi uchun shahid bo'lgan tarixiy shaxslarni eshitganmiz, o'qiganmiz. Shular qatorida ma'rifatparvar jadid namoyandalari ham o'zining davrida jamiyat rivoji uchun tish-tirnog'i bilan kurashdilar. Mamlakatimiz o'z erki va mustaqilligiga erishganidan so'ng, boshqa tarixiy shaxslar qatorida ularning ham muborak nomlari oqlandi. Masalan, yetuk jadid ma'rifatpari Munavvarqori Abdurashidxonov boshqa jadidlar qatorida 1999-yil oqlandi.

Bizga tabiiyki savol tug'iladi: nima uchun jadidchilik harakati vujudga keldi? Bu savolga javob topishimiz uchun o'sha davr ijtimoiy holatiga bir nazar tashlaymiz va sizga ko'rsatayotgan misollarimiz dengizdan bir tomchi hisoblanadi. Bu davrda bilamizki, bizning Turkiston hududi Rossiya imperiyasi tomonidan idora qilinayotgan edi. Shu sababli xalq og'ir ahvolga tushib qolgan, ruhan ezilayotgan, qolaversa kundan kunga razolat botqog'iga botayotgan edi.

2.Metodlar va o'rganilganlik darajasi:Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik,qiyosiy mantiqiy tahlil, ketma ketlik, xolislik tamoillari asosida yozilgan bo'lib, unda mustamlakachilik davrida Turkiston hududida tashkil topib rivojlangan jadidchilik harakati va ularning xususan Munavvarqori

Abdurashidxonovning ilm-fan va ma'rifatga qo'shgan hissasi haqida ma'lumotlar berilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Miziyoev ham O'z ma'ruzalarida yoshlarni bu davr tarixini o'rganishiga e'tibor qaratganlar. Tarixchi olimlardan D.Alimova o'z kitoblarida ko'rilayotgan mavzuga doir eng qimmatli fikrlar keltirganlar.

3. Asosiy qism: 1892-yil Toshkentda yuz bergan "Vabo isyoni"da qiynalgan xalq panshaxa, ketmon, tosh ko'targan holda mustamlakachilarga qarshi chiqdilar va zamonaviy qurollar bilan qurollangan mustamlakachilar tomonidan qarshi olindi. Minglab olomon Kaykovus daryosiga g'arq qilindi. Yana bir misol, 1898-yil Andijon qo'zg'oloni qonga botirildi, o'nlab Mingtepa kabi qishloqlar to'pga tutildi va kultepaga aylantirildi. Bundan tashqari bu davrda Turkiston hududida diniy mutaassiblik kuchaygan payt edi. Maktablar o'rta asr madrasa usulida qolib ketgan, ta'lim tizimi "paydo" bo'lmasdan turib "vafot" etgan va bir so'z bilan aytganda mamlakat rivojlanishdan orqada qolgan edi. Bunday misollarni keltiradigan bo'lsak, so'zimiz bir kitob bo'ladi. Mana shu xurofot va jabr-zulmni ko'rgan, mamlakatda yangilanishlar qilish tarafdorlari paydo bo'la boshladi. Bu yangilanishlar tarafdorlari - jadidlar edi.

Ushbu jadidlar ichida shunday bir kuch bor ediki, u millati uchun hatto jonini fido qila olgan shaxs edi. O'zbek jadidchiligi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ushbu harakatning yetuk va yirik, ko'zga ko'ringan vakili — Munavvarqori Abdurashidxonov yaqqol ko'z oldimizga gavdalanadi. 1878-yil Toshkent shahridagi nufuzli oilalardan birida, uchinchi o'g'il dunyoga keldi. Unga yaxshi niyat bilan padaribuzrukvor — madrasa mudarrisi, elga taniqli Abdurashidxon va volidai mehriboni Xosiyatxonlar "Munavvar", ya'ni "nurga to'lgan" va "nur bilan yoritilgan" degan ma'noni anglatuvchi ism qo'yadilar. Munavvar yetti yoshligida otasi Abdurashidxon hayotdan ko'z yumadi. Chirqillab qolgan A'zamxon, Muslumxon va Munavvarning yeb-ichishi, kiyim-kechagi, ta'lim-tarbiyasi Xosiyatxon otin yelkasiga tushadi. U o'z davrining o'qimishli va fozila ayollaridan bo'ladi va dilbandlariga boshlang'ich ta'limni o'zi beradi. A'zamxon va Muslumxon o'z yo'llarini topadi, ya'ni otasi kabi madrasada madrasa mudarrisi bo'lib yetishadi. Munavvar yoshligidan o'tkir zehni, akalari qatori ilmga chanqoq bo'ldi. U dastlab Toshkentdagi Yunusxon madrasasida o'qiydi. Keyin esa o'n yoshidayoq Buxoroga borib, u yerdagi madrasalarning birida fiqh va hadis ilmidan dars oladi. So'ngra Toshkentga qaytib, Darxon mahalla masjidida imomlik qiladi.

Munavvarqori qalbida Podsho mustamlakachilariga nisbatan nafrat tuyg'usi mavj urdi. Ammo Podsho Rossiyasidek makkor, dahshatli saltanatga va uning zamonaviy artilleriyalariga qarshi nochor, nodon olomonni qarshi qo'yish mumkin emasligini Munavvarqori va maosirlari (hammaslamlari — muallif) tushunib yetdilar. Juda katta mehnat va turli ta'qiblarga bardosh berish evaziga, Munavvarqori 23 yoshida Turkistonda birinchilar qatori jadid maktabini ochishga muvassar bo'ladi. Unda bolalar o'qish-yozishni ikki yilda o'rganadi. Buning uchun eski an'anaviy maktablarda esa besh yil vaqt sarflanar edi. Munavvarqori Abdurashidxonovning "Bizning jaholat va jahli murakkab" nomli maqolasida

jamiyatdagi salbiy illatlar qalamga olinar ekan, maktab va madrasalarning qoloqligi, muallimlarning zamonaviy ta'lim-tarbiya usullaridan bexabarligi, hamda diniy va dunyoviy bilimlarni bolalarga yaxshi yetkazib bera oladigan kitoblar deyarli yo'qligi nadomat bilan yoziladi.

U maktab ishlarida Mahmudxo'ja Behbudiya suyanib o'z faoliyatini olib bordi. Mahmudxo'ja Behbudiyni bu boradagi so'zlariga e'tibor bering: "Turkistonda muallim chiqarmak uchun dorilmuallimin bo'lmasa ham, har shaharda usuli ta'limdan xabardor bir-ikki nafar muallim albatta bordur. Ana muallimlikka tolib kishilarni alarning huzuriga yuborib, 3–4 oy zarfida usuli ta'limdan xabardor qildurmoq mumkundur. Agar boyafarz (majburiyatida – muallif), ushbu xidmatni (vazifa) muallimlarimiz intizom qilmasalar, ul holda muallimlikka havaskor yoshlarni bir oz zahmatlik bo'lsa ham, to'g'ridan-to'g'ri Toshkanda Munavvarqori janoblarining maktabig'a yubormoq kerakdurki, mushorun alayxning (mening maslahatimga ko'ra – muallif) munday toliblarni maolmamnuniyat qabul etmoqlarig'a amindurmiz. Ishta, muhtaram qarindoshlar, millatimizning tilagi va eng zo'r ehtiyoji ushbu shaylar ediki, nazari oliylaringiza arzi taqdim etduk".

Adabiyotshunos Nurboy Abdulhakim ma'rifatparvar Munavvarqori Abdurashidxonovning "Ey qardoshlar, voy millatdoshlar!!! Ko'zimizni g'aflat uyqusidan ochib, atrofimizga nazar solmog'imiz lozimdir. Har millat o'z saodati hol va istiqbolini muhofazasiga birinchi vosita ilm olmog'iga qanoat hosil qilib, ilmu ma'rifatga ortiq darajada harakat qilgan bu zamonda bizlar bu g'aflat va jaholatimizda davom etsak, istiqbolimiz nihoyatda xavfli bo'lib, hamma olamga masxara va kulgu bo'lmog'imizda hech shubha yo'qdur", degan so'zlarini keltirar ekan, bunday yozadi: "Jaholat deganlari qachondir tarixda bo'y ko'rsatganu endi qaytib kelmasligi aniq bo'lgan hodisa emas. Taassuflar bo'lsinki, u har bir zamonda qaysidir ko'rinishlarda namoyon bo'lavveradi. Millatni ich-ichidan yemiradi. Taraqqiyotdan necha yuz yillar orqada qolishiga sabab bo'ladi. Tanazzul girdobiga tortadi. Binobarin, har bir millatni, uning vakillarini jaholatdan qutqarguvchi yagona vosita ilm va ma'rifatdir. Kimki ilm va ma'rifatga munosib darajada e'tibor bersa, shubhasiz, saodatga erishadi".

Munavvarqori bir qancha darsliklar muallifi ham hisoblanadi. Uning "Adibi avval" (1907), "Adib us-soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Yer yuzi" (1916–1917) kabi asarlari bir necha marta chop etilgan. Munavvarqori millatning yuksalish va uyg'onishini faqat maktablardagina bog'liq deb tushunmaydi. U keng xalq ommasini dunyo voqealaridan, o'z ijtimoiy ahvoli va siyosiy voqealardan xabardor bo'lishi lozimligini tushunib, gazeta-jurnal va badiiy-ilmiy to'plamlar nashr etishga katta e'tibor beradi. Dastlab 1906-yilda Ismoil Obid muharrirligi va hamkorligida Toshkentda "Taraqqiy" gazetasini nashr ettirishga muvaffaq bo'ladi. Ammo bu gazeta tez orada chor hukumati amaldorlari tomonidan man qilinadi. Shu yilning o'zida "Xurshid" gazetasini nashr qiladi. Bundan tashqari juda ko'plab jadidlar shirkatlar va jamiyatlar tuzishdi. Xususan, Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining bu sohadagi faoliyati ayniqsa e'tiborga

loyiqdir. U jamiyat ochish qonun-qoidalari, jamiyatning maqsad va vazifalari haqida maqola ham yozadi. Uning "Jamiyat qanday ochilur?" maqolasida quyidagilarni o'qiymiz: "Maktabni ochub qo'ya qolgan bilan ish bitmasligi, balki aning farqi va davomi uchun moddiy va ma'naviy yordam va maovnatlar, g'ayrat va hikmatlar lozim ekanligi anglashilmishdur. Buning uchun eng yaxshi chora – jamiyatni tuzmishlar. Ya'ni rasmiy bir qonun doirasida xalqdan i'ona yig'ib ochilmish va ochiladurg'on maktab va dorululmlarning nuqson va ehtiyojlarin yengillik ila isloh qilmoq va ado qilmoq usulini ijod etmishlar. Bora-bora bu jamiyat shu qadar taraqqiy qilmish va rahmat kasb qilmishki, madaniy millatning butun taraqqiyoti diniya va ehtiyojyoti millatlar uchun eng ishonchli suyanchiq va muttako etilmoq va ularda madaniyat narvonining birinchi bosqichi maktab, ikkinchisi jamiyat ekan, hozir ko'p yerlarda maktabni ikkinchilikka qoldurub birinchi bosqichlik nomi, muqaddasasini jamiyat o'zina olmisdur" Munavvarqori o'z faoliyatida juda ko'plab jamiyatlar tuzdi, jumladan "Jamiyati Imdodiya (1909)", "Turon (1913)", "Turkiston kutubxonasi (1914)", "Umid (1914)", "Maktab (1914)", "Ko'mak (1921)".

Munavvarqori ham o'z faoliyati davomida juda ko'plab tashkilotlarda ishlaydi. Munavvarqori Sho'ro hokimiyati davrida, dastlab, Toshkentdagi eski shahar maorif bo'limi mudiri, Turkiston hukumati oliy organi – Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi a'zosi, Maorif Xalq Komissarligi kollegiyasi a'zosi, Bosh Vaqf boshqarmasida bo'lim mudiri, oddiy o'qituvchi, gazeta muharriri bo'lib ishlaydi. Shu bilan bir qatorda Munavvarqori o'zbek milliy teatri asoschilaridan biri sifatida ham katta obro' va e'tibor topgan. U o'z fikrdoshlari bilan ijodiy hamkorlikda 1914-yildayoq "Turon" truppasini tuzgan edi. Bu truppa besh yil faoliyat ko'rsatadi. Qolaversa 1916-yil oxirlarida Munavvarqori Abdurashidxonov boshchiligidagi "Muallimlar jamiyati" tashkil etiladi. Bu jamiyatning asosiy maqsadi ko'proq iqtidorli yoshlarni taraqqiy etgan chet el oliy o'quv yurtlariga yuborish, Vatanimizda kelgusida ochilajak oliy o'quv yurti uchun zamonaviy oliy ma'lumotga ega mutaxassis tayyorlash edi. Tez orada esa uning orzusi qaysidir ma'noda amalga oshdi. Ya'ni Turkiston zaminida ham dastlabki oliy o'quv yurtiga o'zi tamal toshini qo'ydi. Munavvarqori hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti poydevorini qo'ygan kishilardan biri. 1918-yil 9-aprelda uning uyida to'plangan ziyolilar faqat rus tilliklar o'qishi mumkin bo'lgan Turkiston Xalq dorilfununini tashkil etish maqsadida 9 kishidan iborat tashkilot komissiyasini tuzadi. Unga Munavvarqori (rais), Burhon Habib, Iso To'xtaboyev, Sodiq Abdusattorov, Murodbek, Murodxo'ja, Muxtor Bakir, Abdusami Qori Ziyoboyev va boshqalar kirgan edi. Komissiya Musulmon Xalq dorilfununini ham Ruscha Turkiston Xalq dorilfununini kabi uch bosqichda tashkil etadi: yuqori bosqich – dorilmuallimin (o'qituvchilar instituti); o'rta bosqich – o'rta hunar maktablari; quyi bosqich – boshlang'ich maktablardan iborat bo'ladi.

1918-yil 12-may kuni esa Eski shahar dahasidagi Vikula Morozovning sobiq magazini binosi (hozirgi O'zbek yosh tomoshabinlar teatri)da Musulmon Xalq dorilfununining ochilish marosimi bo'ladi. Uni Munavvarqori qisqacha kirish so'zi bilan ochib, musulmonlar chorizm davrida rus yo'qsillari bilan birgalikda yarim asr

qullikda yashagani, bugungi ozodlik va tantana katta talofotlar bilan qo'lga kiritilganini aytdi. Shundan so'ng bu kurashda halok bo'lganlarga bag'ishlab, Qur'oni karimdan tilovat o'qilib, fatvo beriladi. Musulmon dorilfununi Munavvarqori rahbarligida o'z davrining katta bilim maskaniga aylanadi. U 15 demokratik madaniy – ma'rifiy tashkilot vakillaridan uyushgan 45 kishilik kengash tomonidan boshqariladi. Unda ishlovchi muallimlar soni 180 nafarga yetadi. Uning 1918-yil 31-maydan boshlab, "Xalq dorilfununi" gazetasi chiqadi. Bularning hammasi hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti uchun moddiy-texnikaviy va ilmiy-pedagogik asos bo'ldi. Millat erki va Vatan ozodligi fidoyisi bo'lgan Munavvarqori faoliyatidagi ko'zga ko'rinarli asosiy tomonlardan uning jadid oliy ta'limiga asos solish va oliy malakali kadrlar tayyorlash uchun kurashdan iborat bo'ldi. Bu sohada u mustamlaka siyosati va mahalliy mutaassiblik kabi ikki tomonga qarshilikka to'g'ri keldi.

Munavvarqori mustamlakachilikka qarshi "Podsho hukumatini yiqitish jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo'lishi yashirin emas", deydi. Bu so'zlari qaysidir ma'noda amalga osha boshlagan edi, masalan, Munavvarqoriga rus demokratik Fevral inqilobi zulmatdan yorug'likka chiqish, jaholat ustidan adolat tantana qilishidek bo'lib ko'rinadi. U dastlab Oktyabr to'ntarishining nomilliy mohiyatini to'la tushunib yetsada, xalqqa berilgan erkinliklar va shiorlarni ma'qullaydi, ijtimoiy-siyosiy faoliyatga beriladi. 1917-yil yozida Toshkent shahar Dumasiga o'tkazilgan saylov oldi mavsumida Munavvarqori musulmonlar mitingi va yig'ilishlarda otashin nutqlar so'zlab, ularni siyosiy faollikka chaqiradi, natijada musulmonlar katta yutuqni qo'lga kiritadi. Dumaga saylangan 112 deputatdan 76 nafarini mahalliy xalq vakillari tashkil etadi. Ular orasida Munavvarqori ham bor edi. Munavvarqori xalq maorifini yevropacha zamonaviy va sharqona islomiy bilimlar majmui asosida boshlang'ich, o'rta va oliy ta'limdan iborat uch bosqichli tizimini rivojlantirish tarafdori bo'ladi. Uning o'zi ikki bosqichli jadid maktabini tashkil etgan edi. Uning birinchi bosqichi to'rt yillik bo'lib, bolalarga umumiy diniy va dunyoviy bilimlar asosini beradi. Ikkinchisi esa yetti yillik edi.

Munavvarqorining "Namuna maktabi" nomini olgan ushbu maktabida boshqa tabiiy fanlar bilan bir qatorda rus tilini o'qitish uchun Sirdaryo viloyat xalq o'quv yurtlari direktori S.M.Gramenskiyga "Iltimosnoma" bilan murojaat qiladi. U o'z iltimosida yerli aholi uchun rus tilini o'qitish naqadar zarurligini inkor qilib bo'lmaydigan dalillar bilan isbotlaydi. Ming bor afsuski, bu ulug' zot sho'ro tarixida "xalq dushmani", "millatchi" deb ta'riflanib kelindi. Unga nisbatan yosh avlodda nafrat tuyg'usini tarbiyalashga harakat qilib kelindi. Munavvarqori bor-yo'g'i 53 bahorni ko'rdi. Shundan 39 yili "inqilob"dan oldingi chorizm mustamlakachilik azobi ostidagi bolalik, balog'at va faollik davri bo'lsa, qolgan 14 yili qizil imperiya va lenincha qatag'onlik siyosati tomonidan ma'naviy xo'rlanish zamoni bo'ldi. Umrining oxirgi ikki yilida u harbiylashtirilgan siyosiy boshqarma qamoqxonalarida o'z xalqi ozodligi va mustaqilligi uchun o'linga qarshi tik turib kurashdi. Bizlarga nasib bo'lgan siyosiy va milliy mustaqillik uning uchun ulkan armon bo'lib qolsa-da, u bu yorug' kunlarning kelishiga komil ishonch bildirar edi.

Munavvarqori juda ko'plab firqalar faoliyatida ham qatnashdi va faol ishtirokchilardan biri sifatida tanildi. U qamoqqa olingan vaqtlarda ham ijod qilishdan to'xtamadi. Munavvarqorining qamoqxonada yozgan "Xotiralarim" asarida shunday so'zlar bor edi: "Mening yozgan kitoblarim va mafkuramga nisbatan 1925-yildan boshlab matbuotda juda kuchli hujum boshlandi... Tabiiy ravishda, men ularga toqat qila olmadim. Shu sababdan Toshkentni butunlay tark etib ketishga, Moskvaga borib, u yerda qolgan umrimni o'tkazishga... azmu qaror qildim." Shuni aytish kerakki, Munavvarqoridek elga tanilgan, xalqning ma'naviy otasi va yo'l boshchisi bo'lgan kishining o'z vatanidan bezib ketishga "azmu qaror" qilganligi osonlikcha bo'lmagan, albatta. Darhaqiqat, Munavvarqori 1926-yili Moskvaga ketadi. U yerdagi Sharq xalqlarini o'rganish institutida o'qish va ilmiy ishga qolishga harakat qiladi. Ammo uni "rasmiy yo'llanma bilan qabul qilish" mumkinligini aytib, Toshkentga qaytarishadi. Akmal Ikromov Moskvada yo'llanma berishga va'da ham beradi. Lekin va'da va'daligicha qoladi. Munavvarqori O'zbekiston Xalq maorifi komissarligidan "Sizning arizangiz rad etishga qaror qilindi, o'rningizga boshqa kishi yuboriladi" degan javob olgach, Afg'onistonning Toshkentdagi vakolatxonasi orqali xorijga o'tib ketishga harakat qiladi. Ammo bu amalga oshmaydi.

Aytish mumkinki, Munavvarqorining sho'ro davridagi kurashi va hayoti oybolta ostida o'tdi. Agar dastlabki ikki-uch yil hisobga olinmasa, u kommunistik mustamlaka davrida sira ham ro'shnolik ko'rmadi. Doimo ta'qib va kuzatuv ostida yashadi. Uning o'zi yozishicha, Oktyabr to'ntarishidan so'ng komfirqa olib borgan siyosatga qo'shila olmaydi. Ammo u rus xalqiga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'ladi. Uning inqilobdan oldingi rus ma'rifatparvar va demokratlarining g'oyalaridan voqif bo'lganligi shubhasiz, albatta. Shuning uchun ham u 1927-yilda jadidchilikni himoya qilib, Toshkent okrugi madaniyatchilari minbaridan turib ushbu otashin va qalb so'zlarini aytgan: "...Bir majlisda rus mustamlakachilari bilan kurashamiz, degan edim. Agar bordiyu, rus o'rtoqlar gapimga araz qilib, 'ol mamlakatingni, o'zing idora qil', desa, men ularning oyog'iga yopishib, eng avval aytar edimki, biz siz bilan emas, sizning boyingiz, ulamongiz va mustamlakachilaringiz bilan kurashamiz der edim".

1928-yili yoshlarni millatchilik ruhida tarbiyalashda ayblanib, Munavvarqori maktab o'qituvchiligidan ham haydaladi. Ozgina vaqt Samarqand shahar muzeyida ilmiy xodim bo'lib ishlaydi. Keyin esa Toshkentdagi Eskiilik va san'at yodgorliklarini saqlash qo'mitasi vakili lavozimiga o'tkaziladi. Bu uning oxirgi ish joyi bo'lib, unda ham ko'p ishlash imkoni bo'lmaydi. Uyda ishsiz o'tirib qoladi. Uning o'zi yozishicha, har kuni 9-10 soatlab uyda qo'lqop va paypoq to'qiydi. Ularni sotib, tirikchilik qiladi. Bu davrda xotini Lazizaxon tibbiyot bilim yurtida o'qishi sababli, biror joyda ishlamas edi. 1928-yil boshlarida SSSR Xalq Komissarlari Kengashi qoshidagi Birlashgan Davlat Siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyodagi muxtor vakili Belskiy Munavvarqorini chaqirib, jadidchilik haqida u paydo bo'lganidan boshlab to hozirgacha yozib berishini talab qiladi. Shundan so'ng u, bir tomondan, bo'lib o'tgan voqealarni tadqiq qilish va tarixiy material qoldirish maqsadida, ikkinchi tomondan esa, hukumat oldida o'z siyosiy mavqeini

yaxshilash umidida "Xotiralarim"ni yozishga kirishadi. Uning Afg'onistonga o'tib ketish fikridan qaytganligining sabablaridan biri ham aynan shu bo'lgan edi.

4. Tadqiqot natijalari: Munavvarqori jadidchilik haqida - uning paydo bo'lganidan boshlab Fevral inqilobi va Oktyabr to'ntarishigacha, hamda sho'ro davridagi holatni o'z ichiga olgan - uch qismdan iborat asar yozish rejasini tuzib, uni Belskiy va Agdulinga ko'rsatadi. Ular rejani ma'qullashadi. "Xotiralarim"ning birinchi qismi yozilib, ikkinchisi ham tugash arafasida bo'lgan bir paytda GPU tomonidan Munavvarqori qamoqqa olinadi. Ushbu voqea 1929-yil 6-noyabrga to'g'ri keldi. Bu kun butun o'zbek ziyolilari uchun tarixda qora kun bo'lib qoldi. Chunki aynan shu kuni birdaniga 26 nafar ziyoli, noyabr-dekabr oylarining o'zida esa 38 kishi qamoqqa olinadi. Munavvarqoriga qamoqxonada odatdagidan boshqacharoq tergov usuli qo'llanadi. Dastlabki paytlarda unga jadidchilik haqidagi "Xotiralarim"ning uchinchi qismini yozib tugatish uchun qulaylik yaratiladi. Munavvarqori va uning sheriklarini so'roq qilish bir yildan ortiq davom etadi. Nihoyat, Munavvarqori boshliq 87 kishining jinoiy ishi 1931-yil 25-aprelda Moskvada, SSSR Xalq Komissarlari huzuridagi Birlashgan Siyosiy Boshqarmaning Kollegiyasi majlisida ko'riladi. Ayzenberg ismli shaxsning 20 daqiqalik ma'ruzasi asosida 87 kishidan 15 tasi, jumladan Munavvarqori ham, oliy jazo - otib o'ldirishga hukm qilinadi. Qolganlari esa uzoq muddatli surgunlarga yuboriladi. Ularning aksariyati surgundan qaytib kelmay, sovuq o'lkalarda halok bo'ladi. Munavvarqori qachon va qayerda qatl qilingan? Bu savolga GPU xodimlarining o'zlari ham keyinchalik aniq javob bera olmagan.

Yillar o'tib, kommunistik qatag'on davri sirlari ochila boshlagach, 87 kishi haqidagi tergov hujjatlari qayta o'rganilib, ulardan faqat 26 kishi O'zbekiston SSR Oliy sudi Vosiqova raisligida o'tgan sudlov hay'ati tomonidan oqlanadi. Shuni aytish lozimki, bu hur fikrli zotlarning taqdiri va takomili ma'lum - ular istiqloq qurboniga aylanishdi. Ammo ularning shahid bo'lgan kuni, muborak qoni to'kilgan joy - pok xoklari makon topgan aziz zamin hamon aniq emas. Ma'lumki, "Vechernaya Moskva" gazetasining 1992-yil 25-may sonida Munavvarqori va yana to'rtta vatandoshimiz Moskvada o'qqa tutilgani haqida xabar bosilgan. Lekin shunga qaramay, boshqa ma'lumotlar bu borada hali ham jiddiy ilmiy tadqiqot va izlanishlar olib borishni taqozo etadi. Mustaqillik yillarida boshqa jadidlarga nisbatan kech bo'lsa-da, Munavvarqori Abdurashidxonov 1999-yilda oqlandi. Uning bir qator asarlari, jumladan 2001-yilda "Xotiralarimdan (Jadidchilik tarixidan lavhalar)" nomli kitobi chop etildi.

5. Xulosalar: Munavvarqori o'z davri uchun juda katta ishni zimmasiga oldi va bu yo'lda hattoki jonini fido qildi. Uning ko'zlagan maqsadlari va orzulari kech bo'lsa-da - ya'ni mustaqillik yillarida - ro'yobga chiqdi. U istaganidek yoshlar ma'rifatparvar bo'lishdi, o'z ilm dargohlariga ega bo'lishdi, qo'shni mamlakatlarga ilm olish va malaka oshirish uchun bora boshlashdi hamda keng imkoniyatlarga ega bo'lishdi. U istaganidek, erkin va mustaqil matbuot yuzaga keldi va yana boshqa yutuqlar qo'lga kiritildi. Bir so'z bilan aytganda, Munavvarqori kech bo'lsa-da, o'z maqsadlariga yetdi. Ammo bu yutuqlarni ko'rish unga nasib etmadi. Xulosa qiladigan bo'lsak, Munavvarqori Vatan ravnaqi va yurt taraqqiyoti yo'lida

juda katta ishlarni amalga oshirgan. Men bir narsani bilamanki, buyuk ishlarni qiladigan shaxslar yuz yoki ikki yuz yilda bir marta dunyoga keladi. Ular kelib, mamlakat taraqqiyoti, uning kamoloti va millat obodligi uchun qayg'uradi va shu yo'lda shahid bo'ladi.

Bu o'rinda Munavvarqori Abdurashidxonovning shogirdi aytgan quyidagi so'zlar yodimga tushadi: "Tarixni shaxslar yaratadi. Tarix tarjimai hollardan, ayniqsa, atoqli kishilarning tarjimai hollaridan iboratdir, deyilar. Menimcha, biz ham Turkiston tarixining o'tgan asr so'ngidan boshlangan uyg'onish davrini Munavvarqori yaratdi va Turkiston tarixining jadidchilik davri boshdan oxirigacha Munavvarqorining tarjimai holidan iboratdir, desak yanglishmaymiz." Ha, albatta, bu – shubhasiz va inkor etib bo'lmaydigan haqiqat.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. Abduqodirov A. Jadidchilik harakati va uning ma'naviy-ma'rifiy o'rni. Toshkent: "Akademiya", 2005.
2. Karimov I. O'zbekiston tarixi: Jadidlar davri. Toshkent: "Ma'naviyat", 1998.
3. Xoliqova R. Istiqlool yo'lida jon fido qilgan millatimiz fidoyilari. Toshkent: "Fan va texnologiya", 2012.
4. Mamadazimov M. Munavvarqori Abdurashidxonov: hayoti va faoliyati. Toshkent: "Istiqlool", 2009.
5. Boboyev M. Jadidlarning ma'rifiy faoliyati. Samarqand: "Ilm ziyo", 2007.
6. Xudoyberdiyev A. Yangi usul maktablarida diniy va dunyoviy fanlarning o'qitilishi. Toshkent: "O'zbekiston", 2020.
7. Davronov H. Munavvarqori: ikki maqola va she'rlar. Toshkent: "Sharq", 2014.
8. Tursunov S. Jadidlarning O'zbekiston madaniyati rivojida o'rni. Toshkent: "Ma'naviyat", 2003.
9. Mirzayev O. Jadidlar va zamonaviy o'zlik. Toshkent: "Ilm va Ziyo", 2021.